

 Dlaczego potrzebna jest Biblia aramejska po polsku? Targum Jonatana do Proroków: Anna Kuśmirek i Marek Parchem (opr. i tł.). 2022-23. *Targum Jonatana. Edycja tekstu aramejskiego – przekład na język polski z wprowadzeniem i notami, Tom I: Prorocy wcześniejsi. Tom II: Prorocy późniejsi (część 1-2).* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.

Dr hab. Anna Kuśmirek, prof. UKSW, pracuje w Katedrze Filologii, Historii Biblijnej i Literatury Międzytestamentalnej Uniwersytetu Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie. Jest autorką kilku monografii i kilkudziesięciu artykułów naukowych dotyczących Biblii, przekładów ksiąg biblijnych a także literatury z okresu Drugiej Świątyni. Swoje badania naukowe koncentruje głównie na: filologii języków biblijnych, egzegezie Starego Testamentu, targumach oraz literaturze rabinicznej i apokryfach Starego Testamentu.¹

Ks. prof. dr hab. Marek Parchem kieruje Katedrą Filologii, Historii Biblijnej i Literatury Międzytestamentalnej Uniwersytetu Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie. Opublikował kilkanaście monografii i kilkadziesiąt artykułów naukowych dotyczących Biblii i literatury z okresu Drugiej Świątyni. Główne kierunki jego badań naukowych obejmują: egzegezę Starego Testamentu, filologię języków biblijnych, zwoje z Qumran, apokryfy Starego Testamentu, apokaliptykę żydowską, targumy, oraz historię i archeologię okresu Drugiej Świątyni.²

Niniejsza publikacja (tomy I-II, w trzech woluminach) jest pierwszym krytycznym przekładem na język polski aramejskiego tekstu Targumu Jonatana. Rozpoczyna ją ogólne wprowadzenie do zjawiska targumizmu, dodatkowo zamieszczono oddzielne wstępy do tłumaczenia targumów do poszczególnych ksiąg prorockich wchodzących w skład drugiej części kanonu Biblii hebrajskiej. Szczegółowe noty objaśniające o charakterze filologicznym

¹ Cf. <https://bazawiedzy.uksw.edu.pl/info.seam?id=UKSW-2312&affil=&lang=pl> [dostęp 10.07. 2025 r.].

² Cf. <https://bazawiedzy.uksw.edu.pl/info.seam?id=UKSW-27815&affil=&lang=pl> [dostęp 10.07. 2025 r.].

i egzegetycznym mają formę ciągłego komentarza, w którym przede wszystkim są ukazane różnice pomiędzy hebrajskim tekstem masoreckim, a starożytnym przekładem na język aramejski. Całość jest zaopatrzone w obszerną bibliografię jak i starannie przygotowane indeksy, ułatwiające odszukiwanie powiązanych z aramejską parafrazą paralelnych tekstów biblijnych, innych dzieł starożytnych, oraz autorów monografii i artykułów, do których w opracowaniu się odwoływano. Jako tekst bazowy do tłumaczenia użyto krytyczną edycję Alexandra Sperbera (1959; 1962) - zawiera ona tekst aramejski z uproszczoną babilońską (jemeńską) supralinearną wokalizacją, która jest systemem różniącym się znacznie od wokalizacji tyberiadzkiej stosowanej powszechnie w wydaniach Biblii hebrajskiej. Jednak redaktorzy polskiego krytycznego przekładu zdecydowali się uwzględnić tylko tekst spółgłoskowy. Ten wybór jest uzasadniony m.in. przez cel edycji Sperbera, którym było odtworzeniu oryginalnego (spółgłoskowego) tekstu targumicznego. Sperber uważał, że w tym względzie wokalizacja, chronologicznie późniejsza w stosunku do tekstu spółgłoskowego, oferuje niewielką, albo wręcz żadną pomoc.³ Niektórzy badacze zarzucali Sperberowi korzystanie z rękopisów, które nie są reprezentatywne dla oryginalnej babilońskiej wokalizacji, oraz pominięcie tekstów, które lepiej służyłyby wspomnianemu celowi – zwłaszcza watykańskiego manuskryptu Ebr 448 (do opracowania Targumu Onkelosa) i kodeksu NY 229 z Jewish Theological Seminary of America (dla Proroków Wcześniejszych).⁴ Co więcej, fragmenty targumów z Genizy Kairskiej, zachowujące autentyczną babilońską wokalizację, były używane przez niego z dużą rezerwą - uwzględnił jedynie tylko ich tekst spółgłoskowy w tomie do Proroków Wcześniejszych, a w przypadku opracowania dwóch pozostałych tomów je pominął.⁵ Chociaż fragmenty z Genizy nie mogą stanowić podstawy krytycznego wydania całej Biblii aramejskiej, to mogły by być jednak obszerniej cytowane. Porównując tekst masorecki Biblii hebrajskiej z parafrazą Targumu Jonatana, Sperber zidentyfikował kilka charakterystycznych technik translatorskich, a występujące liczne różnice między wersjami rękopisów Targumów wyjaśnia m.in. tym, że w Targumie Jonatana uwidoczniły się wpływy dwóch szkół tłumaczy: jedna trzymała się dosłownego przekładu tekstu biblijnego, a druga traktowała go dość swobodnie (Sperber 1973, Kuśmirek 2014).

Aramejskie tłumaczenia Biblii hebrajskiej, zwane Targumami, miały istotny wpływ na rozwój biblijnej egzegezy w okresie formatywnego judaizmu (Bowker 2008, 14–16; Lier i Van Zyl 2015, 451). Targumy nie tylko pomagały rabinicznemu uczonemu w rozumieniu, interpretowaniu i uwspółcześnianiu trudnych fragmentów Pisma Świętego w odniesieniu do

³ Na temat powodu pominięcia manuskryptu NY 229 z Jewish Theological Seminary w edycji targumu do Proroków Wcześniejszych Sperber pisze: „Furthermore, the importance of this MS. lies in its vocalization (as far as it can be read); but the text itself is in no way better than the average” (*The Bible in Aramaic*, vol. IVB, s. 31).

⁴ Szczególną uwagę na ten brak zwraca A. Diez Macho (1975, 222-23) w recenzji do vol. IVB edycji Sperbera *The Bible in Aramaic*.

⁵ Należy jednak zauważyć, że Sperber (1959, xvi) uzasadniał taki wybór już we wprowadzeniu do Vol. I edycji *The Bible in Aramaic*.

wielu innych przekazów, ale także wniosły istotny wkład do ogólnego procesu kształtowania się żydowskiej tradycji religijnej (por. b. Mo'ed Qaṭan 28b; b. Megilla 3a; b. Sanhedryn 94b) (Bacher 1899:651–655; Lier i Van Zyl 2015: 451). Badania nad Targumami nadal pozostają źródłem cennych informacji, nie tylko ze względu na pomoc w odkrywaniu historii interpretacji biblijnej, ale także ze względu na ich wartość w badaniach językoznawczych i technik tłumaczeniowych (por. Flesher i Chilton 2011, Wróbel 2017). W dziedzinie badań nad targumami, Targum do Proroków, zwany również Targumem Jonatana do Proroków, stanowi ważny obszar badań. Targum ten dzieli się na Targum do Proroków Wcześniejszych i Targum do Proroków Późniejszych. Targum do Proroków Późniejszych dzieli się dalej na Targum do Proroków Większych (Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela) oraz Targum do Proroków Mniejszych (Ozeasza, Joela, Amosa, Abdiasza, Jonasza, Micheasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza, Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza).

Początek i koniec zjawiska tworzenia aramejskich parafraz Biblii hebrajskiej, nazywanego targumizmem, ciągle pozostaje zagadką. Rozpoczynają go lingwistyczne przemiany w żydowskiej społeczności Palestyny okresu Drugiej Świątyni, kiedy to język aramejski wypierał hebrajski z codziennego użycia. Natomiast schyłek tego fenomenu zwykle łączony jest również ze zmianą języka, kiedy to we wczesnośredniowiecznej społeczności żydowskiej język arabski zaczął wypierać aramejski. W rzeczywistości jednak targumizm jest aktywnym procesem w judaizmie aż do czasów współczesnych – i tak na dobre nigdy nie wygasł, tylko zmieniały się języki, w których targumy powstawały.

Aramejski stał się językiem mówionym przez większości Żydów przed końcem okresu perskiego (539-333 p.n.e.), a w miarę upływu czasu narastała też potrzeba tłumaczenia i wyjaśniania Biblii hebrajskiej w tym języku. Odpowiedzią na nią było powstaniem tradycji targumicznej - najpierw jako instytucji religijnej związanej z liturgią synagogałną, a w znacznie późniejszym etapie jako dokumentu literackiego (Sperber 1968,2). Ustne parafrazy niektórych części Biblii, formułowane zgodnie z zasadami zapisanymi częściowo w Misznie (Megilla 4, 4-10), funkcjonowały co najmniej od końca pierwszego wieku naszej ery. Wskazuje na to wspomniana w kontekście postać Rabiego Eliezera ben Hyrkana (Megilla 4, 10) - rabiniczny mędrzec z przełomu I i II wieku n.e., uważany też za najwybitniejszego ucznia Rabiego Jochanana ben Zakkaja. Oprócz publicznych ustnych wyjaśnień ksiąg biblijnych w synagodze (nb. nadal praktykowanych przez jemeńskich Żydów), dokonywano też tłumaczeń utrwalanych na piśmie do prywatnej lektury. Najstarszym tego zachowanym przykładem są fragmenty Targumu Hioba z Qumran (11Q10; 4Q99-101.157; 2Q15), którego oryginał jest datowany na III wiek p.n.e. (Martínez i Tigheelaar i Woude 1998, 3; Luther 2025, 10).

Aramejskie ustne parafrazy Pięcioksięgu i Proroków zostały najprawdopodobniej spisane już w pierwszym wieku lub na początku drugiego wieku n.e. - znane obecnie jako Targum Onkelosa do Pięcioksięgu i Targum Jonatana do Proroków. Dotarły one z Palestyny do Babilonii, prawdopodobnie w następstwie klęski powstania Bar Kochby (132–135 r. n.e.).

Chociaż babilońscy Żydzi mówili innym, wschodnioaramejskim dialektem, to te wczesne zachodnioaramejskie tłumaczenia Biblii stały się oficjalnym targumem szkół babilońskich. Równocześnie były dostosowywane do lokalnego dialektu, a później nawet zaopatrzone ich tekst w supralinearną wokalizację babilońską. Data powstania i pochodzenie Targumu Onkelosa i Targumu Jonatana są od dawna dyskutowane, m.in. ze względu na ich babilońską wokalizację jak i połączone cech dialektów wschodniego i zachodniego (Morag 1961). Istotną pomocą w odpowiedzi na te pytania było opublikowanie przez Alexandra Sperbera (1959-1962) krytycznej edycji manuskryptów: Or. 2363 - Targumu Onkelosa do Pięcioksięgu, Or. 2210 – Targumu do Wcześniejszych Proroków i Ms. Or. 2211 – Targum do Późniejszych Proroków, znajdujących się w zbiorach British Library. Chociaż te jemeńskie rękopisy różnią się od babilońskich pod względem systemu wokalizacji, to prezentują one praktycznie identyczny tekst spółgłoskowy. Poza tym, chociaż babilońska masora jest wcześniejsza, to i tak nie należy ona do oryginalnego tekstu targumu, który pierwotnie nie miał znaków samogłoskowych. Natomiast w przypadku rękopisów zachodnich z tyberiadzką wokalizacją, stwierdzono, że zawierają one wiele dodatków, których nie mają teksty babilońsko-jemeńskie. Dlatego też uważa się je za późniejsze rozbudowane wersje oryginalnego tekstu aramejskiego tłumaczenia. Ponadto ich znacząco różniąca się wokalizacja nie jest uważana za wystarczająco wiarygodną. Język Targumu do Wcześniejszych Proroków został poddany szczegółowej analizie przez Abrahama Tala (1975), który oparł swoje badania na krytycznym wydaniu tekstu przez Alexandra Sperbera. Jego opracowanie było skoncentrowane na kwestiach fonologicznych, ortograficznych, morfologicznych i leksykalnych. Przede wszystkim, to ten ostatni obszar badań dostarczył ważnych danych pomocnych w datowaniu Targumu. Okazało się, że zawiera on szereg zapożyczeń z hebrajskiego misznaickiego, związanych z codziennym słownictwem. Sugeruje to, że został on napisany w czasie, gdy hebrajski misznaicki był jeszcze żywym językiem, a więc musiało to być przed powstaniem Bar Kochby (132 - 135 n.e.). Potwierdzają to też rzadkie zapożyczenia z greki i łaciny, z których tylko kilka nie występuje w hebrajskim misznaickim. Jak zauważył to Edward Lipiński (2012), na podstawie wcześniejszych badań Renauda J. Kutty'ego poświęconych składni w tekście Targumu Jonatana do Samuela (2010), język Targumu Onkelosa i Jonatana nie może być też uznany za formę aramejskiego *koivā*, czy też standardową formę tego języka. Wbrew wcześniejszym opiniom Abrahama Tala (1975) i Jonasa C. Greenfielda (1974), jest to najprawdopodobniej literacki dialekt zachodnioaramejski, kontynuujący tradycję literacką wcześniejszego okresu, poddaną wpływom potocznego dialektu judzkiego. Oba targumy, prawdopodobnie w następstwie tragicznych skutków powstania Bar Kochby, dotarły ostatecznie do Babilonii, gdzie też około IV wieku n.e. zostały zrewidowane w odniesieniu do lokalnych wschodnich dialektów aramejskich. Targum Jonatana był dość często cytowany przez Raw Josefa bar Hija (270–333 n.e.), przewodzącego Akademii w Pumbedita. Świadczy to, że już na początku IV wieku n.e. Targum Jonatana uznawano w Babilonii za starożytny autorytatywny tekst. Kilkaset lat później Hai ben Szerira

(939–1038), gaon Pumbedity, wydaje się nawet uważać Raw Josefa za autora, ponieważ cytując fragmenty Targum w swoim komentarzu do Tohorot (ostatniego z sześciu porządków Miszny zawierający przepisy dotyczące rytualnej czystości i rytualnego skażenia), dodaje głosę: „Raw Josef przetłumaczył”. Opinia ta może wynikać z faktu często przywoływanych przez Raw Josefa w jego pismach cytatów z tego Targumu, co też ostatecznie skłoniło Abrahama Geigera (1857, 163–164) do sformułowania hipotezy sugerującej, że to Raw Josef bar Hijja nadał Targumowi Jonatana ostateczną formę.

Złożony kontekst genezy Targumu Jonatana ukazuje znaczenie krytycznego przekładu tego tekstu także dla polskiego czytelnika. Jest on zarazem dopełnieniem zakończonej niedawno edycji polskiego przekładu Targumu Neofiti⁶ do Tory. Publikacja ta wnosi znaczący wkład do toczącej się naukowej dyskusji na temat pochodzenia jak i samego przekazu Targumu do Proroków. Dodatkowo wartość tej pracy uwydatnia trudny charakter opracowywanego aramejskiego tekstu, obecne w tekście liczne dodatki i parafrazy, jak i jego mieszany dialekt, stanowią dodatkowe wyzwania dla tłumaczy. Bez wątpienia badacze zainteresowani lingwistyką aramejską, ale także egzegezą biblijną pierwszego i drugiego wieku n.e., mogą uznać to opracowanie za szczególnie cenne. Autorzy tego krytycznego przekładu skomponowali dzieło, które jest pod każdym względem wybitnym wkładem do badań nad targumami jak i lingwistyką aramejską. Zarazem, ten krytyczny przekład Targumu Jonatana, wypełnia istotną lukę w polskiej literaturze teologicznej, filologicznej i religioznawczej, dając niezbędne narzędzie do pracy biblistów, teologów, semitologów i historyków religii. Publikacja ta znajduje także ważne miejsce w obszarze dialogu międzyreligijnego, gdyż Targum Jonatana należy do podstawowych źródeł poznania starożytnego judaizmu u schyłku okresu drugiej świątyni i w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

Literatura

- Bacher, W. 1899. Notes on the Critique of the Text of the Targum of the Prophets. *The Jewish Quarterly Review* 11(4), 651-655.
- Bowker, J. 2009. *The Targums and Rabbinic Literature: An Introduction to Jewish Interpretations of Scripture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diez Macho, A. 1975. Alexander Sperber, The Bible in Aramaic IV B: The Targum and the Hebrew Bible. *JSJ* 6, 217-36.
- Flesher, P.V.M., Chilton, B.D. 2011. *The Targums: A Critical Introduction*. Waco, Texas: Baylor University Press.

⁶ Targum Neofiti znany także jako Codex Neofiti I, to największy i prawdopodobnie najstarszy z zachodnich, palestyńskich targumów. W latach 2014 – 2015 nakładem Wydawnictwa Gaudium ukazały się w języku polskim wszystkie księgi Pięcioksięgu z wersji Targumu Neofiti pod wspólnym tytułem: „Biblia Aramejska. Targum Neofiti 1” pod redakcją Mirosława S. Wróbla.

- Geiger, A. 1857(2019). *Urschrift und Übersetzungen der Bibel in Ihrer Abhängigkeit von der Innern Entwicklung des Judenthums*. Breslau - (Classic Reprint) Forgotten Books.
- Greenfield, J.C. 1974. Standard Literary Aramaic. W: Caquot A., Cohen D. (red.), *Actes du premier congrès international de linguistique sémitique et chamito-sémitique, Paris 16-19 Juillet 1969* (Janua linguarum. Series practica 159). Paris: Mouton, 280–289.
- Kuśmirek, A. 2014. Aramejskie przekłady Tory jako świadectwo interpretacji tekstu biblijnego w tradycji żydowskiej. *Przekładaniec* 29, 23-40.
- Lier, G., Van Zyl, A. F. 2015. An appraisal of source material for the study of Targum minor prophets. *Journal for semitics*, 24(2), 451-469.
- Lipiński, E. 2012. Recenzja: Renaud J. Kutty, *Studies in the Syntax of Targum Jonathan to Samuel* (Ancient Near Eastern Studies Supplement 30, Leuven-Paris-Walpole MA: Peeters, 2010). *Rocznik Orientalistyczny/Yearbook of Oriental Studies*, 2, 154 – 156.
- Luther, R. 2025. *Hiob in Qumran: Der Beitrag der Hiobhandschriften aus Qumran zur Text- und Literaturgeschichte des Hiobbuchs*. Leiden, Boston: Brill.
- Martínez, F. G., Tigchelaar, E. J. C., van der Woude, A.S. 1998. *Discoveries in the Judean Desert, vol. XXIII, Qumran Cave II. 11Q 2–18; 11Q 20–31*. Oxford: Clarendon Press.
- Morag, Sh. 1961. Notes on the Vowel System of Babylonian Aramaic as Preserved in the Yemenite Tradition. *Phonetica*, 7(4), 217–239.
- Sperber, A. 1959. *The Former Prophets according to Targum Jonathan. Vol. 2 of The Bible in Aramaic: Based on Old Manuscripts and Printed Texts*. Leiden: Brill. – reprint 2004. Leiden: Brill.
- Sperber, A. 1962. *The Former Prophets according to Targum Jonathan. Vol. 3 of The Bible in Aramaic: Based on Old Manuscripts and Printed Texts*. Leiden: Brill. – reprint 2004. Leiden: Brill.
- Sperber, A. 1968, *Hagiographa, Transition from Translation to Midrash. Vol. 4A of The Bible in Aramaic*. Leiden: Brill.
- Sperber, A. 1973. *The Targum and the Hebrew Bible. Vol. 4B of The Bible in Aramaic*. Leiden: Brill.
- Tal (Rosental), A. 1977(1975). The Language of the Targum of the Former Prophets and Its Position within the Aramaic Dialects, *Biblica* 58(1), 114-117.
- Wróbel, M.S. 2017. *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*. Lublin: Gaudium.